

The University of Tehran Press

The Legal Responsibility of Municipalities Towards Third Parties in Assignment Contracts with Emphasis on Judicial Practice

Hamid Nikoray¹ | Ali Hajipour Kondroud²

1. Ph.D. Student in Public Law. Faculty of Law. Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.
Email: alonak84@yahoo.com
2. Corresponding Author; Assistant Prof. Department of Law. Urmia Branch, Islamic Azad University, Urmia, Iran. Email: hajipour62@yahoo.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	In Iranian law, the civil liability of municipalities, like other legal entities, is examined under the title of liability arising from the actions of others. The municipality is responsible for fulfilling its legal duties at the city level, and delegating these operations to contracting companies does not relieve the municipality of its responsibility towards citizens. Compensation for damages in civil liability is based on various theories, and the most important element of civil liability is the existence of harm resulting from a harmful act, such that a causal relationship exists between the two. Despite municipalities outsourcing their services to contractors and fulfilling their inherent duties through them, they are often liable for damages caused to third parties in service assignment contracts. The findings of this research regarding Iranian judicial practice also support the existence of inherent liability of municipalities for damages inflicted on third parties; however, there are also rulings indicating the non-liability of municipalities or joint liability for damages by both the municipality and the contractor. Nonetheless, the prevailing view considers municipalities responsible for compensating all damages incurred by citizens in the performance of their legal duties and obligations.
Pages: 647-670	
Received: 2023/12/02 Received in revised form: 2023/07/16 Accepted: 2023/09/10 Published online: 2025/03/21	
Keywords: <i>contract, judicial procedure, municipal responsibility, third parties.</i>	
How To Cite	
DOI	Nikoray, Hamid; Hajipour Kondroud, Ali (2025). The Legal Responsibility of Municipalities Towards Third Parties in Assignment Contracts with Emphasis on Judicial Practice. <i>Public Law Studies Quarterly</i>, 55 (1), 647-670. DOI: https://doi.com/10.22059/JPLSQ.2023.354893.3264
Publisher	10.22059/JPLSQ.2023.354893.3264 The University of Tehran Press

مسئولیت حقوقی شهرداری‌ها در قبال ثالث در قراردادهای واگذاری

با تأکید بر رویه قضایی

حمید نیکورای^۱ | علی حاجی‌پور کندرود^۲۱. دانشجوی دکتری حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: alonak84@yahoo.com۲. نویسنده مسئول؛ استادیار، گروه حقوق، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران. رایانامه: hajipour62@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	در حقوق ایران مسئولیت مدنی شهرداری چون سایر اشخاص حقوقی ذیل عنوان مسئولیت ناشی از فعل غیر، بررسی شده است. شهرداری متولی انجام وظایف قانونی خود در سطح شهر است و سپردن عملیات مذکور به شرکت‌های پیمان کاری رافع مسئولیت شهرداری نسبت به شهروندان نیست. جبران خسارت در مسئولیت مدنی بر پایه نظریه‌های متفاوتی استوار شده است و مهم‌ترین رکن مسئولیت مدنی عبارت است از وجود ضرر در اثر فعل زیان‌بار، به‌طوری‌که رابطه سببیت بین آن دو وجود داشته باشد. شهرداری‌ها باوجود واگذاری خدمات خود به پیمانکاران و انجام وظایف ذاتی خود از طریق آن‌ها، در صورت بروز خسارت بر شخص ثالث در قراردادهای واگذاری خدمات و امور، اغلب مسئول جبران آنهاست و یافته‌های این پژوهش در خصوص رویه قضایی ایران نیز مؤید وجود مسئولیت ذاتی شهرداری در خسارات وارده به ثالث است؛ البته آرایه‌ی نیز مبنی بر بی‌مسئولیتی شهرداری و یا جبران خسارت متضامناً توسط شهرداری و پیمانکار وجود دارد، ولی رویه غالب شهرداری‌ها را مسئول جبران تمامی خسارات وارده به شهروندان در انجام وظایف و تکالیفی قانونی می‌دانند.
صفحات: ۶۴۷-۶۷۰	
تاریخ دریافت:	
۱۴۰۱/۱۱/۲۳	
تاریخ بازنگری:	
۱۴۰۲/۰۴/۲۵	
تاریخ پذیرش:	
۱۴۰۲/۰۶/۱۹	
تاریخ انتشار برخط:	
۱۴۰۴/۰۱/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
اشخاص ثالث، حدود مسئولیت شهرداری، رویه قضایی، قراردادها، واگذاری خدمات.	
استناد	نیکورای، حمید؛ حاجی‌پور کندرود، علی (۱۴۰۴). مسئولیت حقوقی شهرداری‌ها در قبال ثالث در قراردادهای واگذاری با تأکید بر رویه قضایی. <i>مطالعات حقوق عمومی</i> ، ۵۵ (۱)، ۶۴۷-۶۷۰
DOI	DOI: https://doi.com/10.22059/JPLSQ.2023.354893.3264
DOI	10.22059/JPLSQ.2023.354893.3264
ناشر	مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

در نظام حقوقی ایران اشخاص حقوقی می‌توانند دارای مسئولیت مدنی یا کیفری باشند. شهرداری‌ها در راستای انجام وظایف خود ممکن است اسباب ورود خسارت به دیگران را فراهم آورند که این خسارت در حوزه مسئولیت کیفری و مدنی قابل بررسی است. به منظور تحقق مسئولیت وجود ارکانی چون فعل زیان‌بار، زیان، رابطه سببیت لازم است. در خصوص زیان، ورود زیان‌های جمعی به افراد نا محصور به نظر تصور مسئولیت مدنی برای شهرداری را دشوار می‌نماید. زیان‌بار هم می‌بایست هم‌زمان با انجام وظیفه اداری و مرتبط با آن باشد تا قابلیت انتصاب به شهرداری را داشته باشد. مواردی هم وجود دارد که شهرداری با وجود ورود زیان، مسئول نیست که این می‌تواند در اثر قوه قاهره، دفاع مشروع، اجرای قانون و اعمال برخاسته از اضطرار و به‌ویژه تقصیر زیان‌دیده و فعل ثالث باشد.

مسئولیت مدنی شهرداری‌ها بر مبنای ماده ۱۱ ق.م.م. مصوب ۱۳۳۹ است که مطابق آن خسارت ممکن است محصول تقصیر شخصی کارمندان یا خطای اداری شهرداری باشد و ورود خسارت به اجتماع تقصیر شخصی کارمندان یا خطای اداری شهرداری باشد. شهرداری‌ها علاوه بر مسئولیت مدنی در صورت ارتکاب جرم دارای مسئولیت کیفری نیز هستند، ماده ۱۴۳ ق.م.ا. مصوب ۱۳۹۲ ضمن به رسمیت شناختن مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی مقرر می‌دارد در مسئولیت کیفری اصل بر مسئولیت شخص حقیقی است و شخص حقوقی در صورتی دارای مسئولیت کیفری است که نماینده قانونی شخص حقوقی به نام یا در راستای منافع آن مرتکب جرم شود. از آنجایی که تمامی اقدامات و وظایف شهرداری که به موجب قانون و به حکم قانون است، تصور افعال مجرمانه به نص صریح قانون امکان‌پذیر نیست، مگر در اثر ارتکاب جرم و یا هر نوع تخطی از قوانین و مقررات منتسب به فاعل آن باشد که قسمت اول قانون اخیرالذکر این امر را مشخص کرده است. بنابراین موضوع اصلی بحث از مسئولیت شهرداری مسئولیت مدنی است. توجه به حالات مختلف مسئولیت مدنی شهرداری می‌تواند روشنگر ابهامات باشد.

۱. مسئولیت شهرداری در برابر زیان‌هایی که به موجب حکم قانون در اعمال حاکمیتی یا تصدی‌گری

ایجاد می‌شود، مانند گرفتن مالکیت اشخاص؛

۲. زیان‌های غیرقابل انتساب به شهرداری مانند زیان وارده در اثر قصور پیمانکار.

مهم‌ترین و اصلی‌ترین سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که مسئولیت شهرداری در برابر اشخاص ثالث از در قراردادهای واگذاری چیست و چگونه است؟

با توجه به مطالب ارائه شده اولین فرضیه‌ای را که به نظر متصور می‌شود، می‌توان چنین بیان کرد: شهرداری در برابر اشخاص ثالث در قراردادهای واگذاری در صورت بروز خسارت با اثبات تقصیر مسئول است. در این مقاله به روش توصیفی و تحلیلی و بر اساس اسناد کتابخانه‌ای سعی خواهد شد ضمن بیان

تعاریف و مفاهیم به مبانی واژگان مسئولیت شهرداری پرداخته شده و رویه قضایی حاکم بررسی و تبیین شود و در پایان نیز ضمن نتیجه‌گیری، پیشنهادهایی در خصوص چگونگی کاهش خسارات وارده به شهروندان توسط شهرداری‌ها ارائه خواهد شد.

شهرداری سازمان محلی است که طبق اصل عدم تمرکز اداری و به‌منظور اداره امور محلی از قبیل عمران، بهداشت شهر و رفاه ساکنان شهر، تأسیس می‌شود. شهرداری در ایران نوعی سیستم اداره شهر است که از دو واحد به نام شورای شهر و اداره شهرداری تشکیل شده است. شهرداری معادل لغت انگلیسی municipality است. در ایران طرز تلقی عامه مردم از شهرها با آنچه برای رسیدن به اهداف خود به وجود آمده‌اند بسیار متفاوت است. از نظر عامه، شهرداری نهادی خدماتی است که بهای خدمات خود را دریافت می‌کند و این موضوع، جایگاه شهرداری را به سطح بسیار پایینی تنزل داده است (کامیار، ۱۳۹۳: ۴۸). مسئولیت مدنی دولت و شهرداری‌ها در قبال شهروندان حوزه‌ای از مسئولیت در قانون اساسی و منابع معتبر فقهی محسوب می‌شود؛ به‌خصوص در عرصه‌هایی از زندگی صنعتی امروزی که شهرداری‌ها فعالیت کاملاً انحصاری دارند، به‌نحوی محسوس و شفاف‌تر است. اساساً مردم در یک ارتباط شهری از خدمات شهری بهره‌مند و به همان نسبت از نتایج زیان‌بار آن برخوردار می‌شوند؛ در این فرایند زیان دیدگان اسباب وسایل تحقیق و اطمینان از سلامت و جهت اعمال شهرداری را در اختیار نداشته و از سوی دیگر اساساً این تحقیق منطق اجتماعی و ضمانت اجرایی ندارد و در نظام‌های مختلف سیاسی این امر از وظایف تعریف‌شده دولت بوده و تابع مقررات قانونی خاص است.

۲. مسئولیت مدنی شهرداری‌ها

مسئولیت مدنی عبارت است از تعهد و الزامی که شخص نسبت به جبران زیان وارده بر دیگری دارد، اعم از آنکه مذکور، در اثر عمل شخص مسئول یا عمل اشخاص وابسته به او یا ناشی از اشیا و اموال تحت مالکیت یا تصرف باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۰).

شهرداری از جمله نهادهای حاکمیتی و عمومی است که انجام اختیارات و وظایف گوناگونی را در حوزه شهری بر عهده دارد، سخن از مسئولیت مدنی شهرداری از این حیث دارای اهمیت است که عملاً شهرداری از یک طرف یک نهاد عمومی و حاکمیتی است و از طرف دیگر دولتی صرف نیست و مسئولیت شهرداری در قبال مسئولیت دولت نمی‌گنجد. بنابراین بجاست که مسئولیت مدنی این نهاد نیز تحلیل شود (ملکوتی، ۱۳۹۶: ۱۷۸). درست است که شهرداری به‌صورت مستقیم دخالتی در ایجاد خسارت وارده ناشی از عمل طرف قرارداد با خود را ندارد، ولی مسئولیت را از این حیث می‌توان به شهرداری منتسب کرد که امتناع از انجام وظیفه‌ای که بنا بر تحولات نوین سیاسی، اجتماعی، فرهنگی بر عهده شهرداری است، به ورود خسارت منجر شده است.

جبران خسارت شهرداری به دو صورت در مقابل شخص زیان دیده و شخص ثالث در انجام وظایف و یا عدم انجام وظایف و یا توسط شخص قراردادی یا غیر قراردادی طرف حساب با شهرداری صورت می‌گیرد.

۱.۲. مسئولیت شهرداری در برابر زیان دیده

مسئولیت مدنی شهرداری در جبران زیان وارده به غیر را باید از زیرشاخه‌های مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی حقوق عمومی همچون دولت به‌شمار آورد. هرچند به‌موجب بند ۱ ماده واحد قانون فهرست نهادها و مؤسسات عمومی غیردولتی مصوب ۱۳۷۳ «شهرداری‌ها و شرکت‌های تابعه آنان مادام که بیش از ۵۰ درصد سهام و سرمایه آنان متعلق به شهرداری‌ها باشد» مؤسسه عمومی غیردولتی محسوب می‌شوند و به موجب ماده ۵ قانون محاسبات عمومی کشور «مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی ... واحدهای سازمانی مشخصی‌اند که با اجازه قانون به‌منظور انجام وظایف و خدماتی که جنبه عمومی دارد تشکیل شده و یا می‌شود...»، اما از این نظر که ارائه‌دهنده خدمات عمومی‌اند، می‌توان مسئولیت مدنی شهرداری و دولت را دارای احکام مشترک دانست.

هرچند امروزه ضرورت جبران زیان وارده به دیگری، از اصول مسلم حقوقی شناخته می‌شود و تفاوتی نیز میان اشخاص حقیقی و حقوقی (اعم از اشخاص حقوقی عمومی و حقوق خصوصی) قائل نمی‌شود، اما بنا به اختلافی که در خصوص اصل پذیرش مسئولیت مدنی ناشی از اقدامات دولت و نهادهای عمومی در گذشته وجود داشته (ابوالحمد، ۱۳۷۵: ۶). موافقان وجود چنین مسئولیتی دلایلی همچون ریشه اخلاقی لزوم جبران خسارت و صدق عنوان کارفرما بر دولت و نهادهای عمومی و نیز اصل تساوی اشخاص حقیقی و حقوقی در جبران خسارات وارد به دیگری (ماده ۵۸۸ ق.ت) را به‌عنوان مبانی آن برمی‌شمرد که در نظام حقوقی ایران نیز هرچند به‌موجب ماده ۱۱ ق.م.ج اصل وجود چنین مسئولیتی پذیرفته شده، اما قیودی بر آن وارد آمده که نیازمند بررسی است (صفار، ۱۳۹۰: ۴۸).

در ماده ۱۱ ق.م.آ آمده است: کارمندان دولت و شهرداری‌ها و مؤسسات وابسته به آنها که به مناسب انجام وظیفه عمداً یا در نتیجه بی‌احتیاطی، خسارتی به اشخاص وارد کند، شخصاً مسئول جبران خسارت وارده است، ولی هرگاه خسارت وارده مستند به عمل آنان نبوده و مربوط به نقص وسایل ادارات و مؤسسات مذکور باشد، در این صورت جبران خسارت بر عهده اداره یا مؤسسه مربوطه است.

به موجب این ماده پایه اصلی مسئولیت مدنی، شخص کارمند شهرداری خواهد بود نه شهرداری. ولی در ادامه ماده تقصیر شهرداری‌ها را نیز در مقام فرع پذیرفته است، ولی از آنجایی که بار اثبات تقصیر به‌ویژه در ادامه بند بر عهده زیان دیده است، این امر بسیار سخت به نظر می‌رسد.

۲.۱.۱. انواع زیان‌های جبران‌پذیر به وسیله شهرداری

۲.۱.۱.۱. زیان‌های قابل انتساب به شهرداری

مقصود از زیان‌های قابل انتساب به شهرداری، زیان‌هایی است که درواقع از اعمالی ناشی می‌شود که خود شهرداری به انجام آنها مبادرت ورزیده است. در این‌گونه زیان‌ها در واقع شهرداری عامل اصلی ورود زیان به اشخاص محسوب می‌شود. این قبیل اعمال، در دسته‌بندی جزء اعمالی‌اند که به‌طور سنتی و در زمره مسئولیت بدون تقصیر شهرداری قرار می‌گیرند یا حذف عنصر تقصیر و قرار دادن مسئولیتی مطلق برای شهرداری، وی را ملزم به جبران خسارت می‌دانیم که شامل زیان‌های با مجوز قانونی است.

۲.۱.۱.۲. زیان‌های با مجوز قانونی

همان‌طور که بیان شد شهرداری به‌عنوان شخصیتی حقوقی متفاوت و یا سایر اشخاص لاجرم از وارد آوردن زیان‌های بیشتر و سنگین‌تر از دیگران به‌واسطه انجام تکالیف قانونی خود است. به آن معنا که انجام تکالیف قانونی مستلزم وارد آوردن خسارت به افراد است.

در برآیند حاصل از انجام تکالیف قانونی و انجام خدمات اجتماعی و احترام به مالکیت خصوصی افراد، منافع عمومی، برقراری امنیت و آرامش در اجتماع، دولت‌ها بر آن شدند تا چنین وضعیتی خاصی را پیش‌بینی کرده و تدارک لازم را مهیا سازند. پس وقتی شهرداری در اجرای قانونی یا تجویز صریح همان قانونی و با تجویز صریح همان قانون مجبور به ورود خسارت به افراد است قطعاً و یقیناً باید دارای مسئولیت به جهت جبران خسارت زیان‌دیدگان باشد. در این موارد قانونگذار یا با صراحت زیان‌دیده را مستحق دریافت غرامت بدون نیاز به اثبات و تقصیر شهرداری دانسته است؛ یعنی جایی که شهرداری مجبور به نادیده گرفتن مالکیت اشخاص از طریق تصرف و تملک، تخریب یا ملی کردن اموال آنان است؛ و یا به‌منظور اجرای نظم و امنیت در جامعه به جنگ پرداخته و جان و مال مردم در معرض خطر قرار می‌دهد و یا به اعمال محدودیت و یا ممنوعیت در انجام برخی از امور مانند صادرات و واردات می‌پردازد (رزگوش، ۱۳۹۲: ۲۶۲).

موارد بسیاری وجود دارد که طی آن شهرداری وقتی در مقام اعمال صلاحیت‌های خویش است، زیانی به افراد وارد می‌کند. در فرض مطروحه این زیان، زیانی نیست که در قانون پیش‌بینی شده باشد، به‌گونه‌ای که بتوان ورود آن را ناشی از مجوز قانونی دانست، بلکه عملکرد شهرداری به ناگاه و با وجود احراز همه شرایط و احتیاط‌های لازم، زیان‌هایی را به افراد وارد می‌آورد. در بهترین تعریف این فرض مشابهت زیادی به نظریه خطر دارد که طی آن دلیل مسئولیت دولت، فعالیت خطرناکی است که به انجام آن مبادرت ورزیده است، زیرا در تمامی موارد این فرض دربردارنده فعالیت‌هایی است که در ریسک انجام آنها با شهرداری بوده و مسئولیت جبران شهرداری از همین امر ناشی می‌شود.

این فعالیت‌ها می‌توانند دارای ماهیت زیانبار بوده یا نباشد؛ اما خطر آن به‌گونه‌ای است که از قبل در قانون موارد آن احصا شده و مسئولیت آن به عهده شهرداری باشد (باقری سجیرانی، ۱۳۹۷: ۵۶).

۲.۱.۱. زیان‌ها غیر قابل انتساب به شهرداری

بحث واقعی در خصوص مسئولیت بدون تقصیر شهرداری را می‌توان در واقع ناشی از این دسته زیان‌ها دانست زیان‌هایی که شهرداری در وقوع آنها هیچ نقشی ندارد. به‌گونه‌ای که ضرر وارده به افراد به‌هیچ‌وجه ناشی از عملکرد شهرداری و یا عوامل آن نیست، بلکه شهرداری به‌واسطه در نظر گرفتن مصالح اجتماعی که می‌تواند بسته به نوع جامعه، عدالت توزیعی، ایجاد نظم و امنیت و یا سیاستگذاری‌های مشروعیت‌طلبانه باشد، دست به جبران این قبیل خسارات می‌زند که با توجه به افزایش نقش شهرداری در ارتقای سطح زندگی شهروندان و انجام خدمات اجتماعی این مسئولیت شهرداری‌ها و دولت در حال افزایش است.

در این دسته هر نوع خسارتی به‌وسیله دولت اعم از جانی و مالی با توجه به قوانین موجود جبران می‌گردد. پرداخت غرامت توسط دولت ناشی از شورش‌های خیابانی و اغتشاشات، بر عهده گرفتن پرداخت خسارت بر اثر صدمات وارده حاصل از بیماری‌های مصری و طرح‌های واکسیناسیونی که بخش خصوصی اجرای آن را بر عهده می‌گیرد، در این دسته‌بندی جای می‌گیرد و تقریباً در بیشتر نظام‌های حقوقی دنیا جایگاه ویژه‌ای دارد. در این خصوص کشور ما نیز یکی از کشورهایی است که قوانین ویژه‌ای را بر اساس این دیدگاه حمایتی تدوین نموده است. از مهم‌ترین این موارد پرداخت دیه‌هایی است که از بیت‌المال به آسیب دیدگان یا بازماندگان آن‌ها پرداخت می‌شود، قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در مواد ۴۸۴، ۳۳۳، ۳۳۴، ۴۳۵، ۴۷۰، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷

و شکل دوم موردی است که شهرداری در قبال انجام وظایفی که به صورت غیرمستقیم از طریق پیمانکاران به انجام می‌رساند، مسئول تلقی می‌شود که شکل دوم، بحث موردنظر این مقاله است (ملکوتی، ۱۳۹۶: ۱۷۸).

۳. مسئولیت شهرداری در قبال شهروندان ناشی از خسارات وارده توسط پیمانکاران

اصولاً شهرداری‌ها اعمال و وظایف خود را توسط پیمانکاران به انجام می‌رسانند و شرکت‌ها و اشخاص متعدد حقیقی در اجرای پروژه‌های شهرداری‌ها به عنوان پیمانکار پروژه‌ها فعالیت می‌کنند. علاوه بر آن شهرداری‌ها بهره‌برداری از برخی طرح‌ها و پروژه‌ها را نیز به موجب قرارداد به پیمانکار واگذار می‌کنند. هر گاه هر عملی به منظور اجرای وظیفه و دستیابی به هدفی که شهرداری از او خواسته است، انجام دهد و در این راه مرتکب خطای غیرعمدی شود، شهرداری مسئول جبران خسارت است.

سؤال این است که چنانچه در نتیجه اعمال پیمانکاری به شهروندان خساراتی وارد شود، مسئولیت شهرداری به چه صورت خواهد بود؟ و آیا اساساً شهرداری مسئولیت مدنی خواهد داشت یا نه؟ در حیطه وظایف و اقدامات شهرداری‌ها با توجه به ماهیت عمل موضوع پیمانکاری، سه شکل از پیمان کاری وجود دارد: ۱. پیمانکاری عمرانی، ۲. پیمانکاری مراقبتی و ۳. پیمانکاری بهره‌برداری. بسته به اینکه خسارت در نتیجه کدام یک از اشکال فوق به شهروندان وارد شده باشد، مسئولیت مدنی شهرداری متفاوت خواهد بود.

۱. پیمانکاری عمرانی: در این شکل از پیمانکاری، شهرداری عملیات احداث یا اجرای پروژه‌ای را به شخص پیمانکار واگذار می‌کند و پیمانکار به عنوان عامل اجرا و احداث نسبت به ایجاد و اجرای عملیات عمرانی اقدام می‌کند؛ مانند اینکه شهرداری در منطقه معین ایجاد پارک و فضای سبز یا احداث خطوط مترو و خیابان را مصوب نماید (از طریق شورای شهر) و این امر از سازوکار قانونی با انعقاد قرارداد پیمانکاری و به دست پیمانکار انجام گیرد.

۲. پیمانکاری مراقبتی: این دسته از پیمانکاران وظیفه نظارت و کنترل بر پروژه‌های احداث شده شهرداری را بر عهده دارند. اجرای عملیات عمرانی از جمله وظایف ایشان نیست و صرفاً کنترل و مراقبت از پروژه‌های در حال ساخت یا بهره‌برداری را بر عهده دارند؛ مانند اینکه نظارت و مراقبت از فضای سبز پارک یا مترو احداث شد، به یک شرکت پیمانکاری واگذار گردد.

۳. پیمانکاری بهره‌برداری: پیمانکار در این قسم از قرارداد پیمانکاری حق بهره‌برداری از پروژه یا مجموعه‌ای را که متعلق به شهرداری و عموم مردم محسوب می‌شود به دست آورده است؛ مانند اینکه شهرداری حق استفاده از پارکینگ‌ها و توقفگاه‌های عمومی را از طریق قرارداد و در قبال مبلغ معین

سالانه به شخص پیمانکار واگذار نماید یا خدمات‌دهی خطوط مشخص از مترو و حمل‌ونقل عمومی را به پیمانکار واگذار نماید که در این گونه موارد پیمانکار به عنوان بهره‌بردار تلقی خواهد شد. اما باید دید چنانچه در نتیجه اقدامات هر یک از سه قسم پیمانکاران فوق‌الذکر خسارتی به شهروندان وارد شود، مسئولیت مدنی شهرداری به عنوان متولی اصلی پروژه و طرف قرارداد پیمانکاری در قبال شهروندان به چه صورت خواهد بود؟ برای پاسخ به این پرسش باید ماهیت عمل هر یک از پیمانکاران و وظایف ایشان مطابق مقررات موجود و قواعد کلی به صورت جداگانه لحاظ شود.

۳.۱. مسئولیت مدنی شهرداری نسبت به خسارت وارده توسط پیمانکاران عمران

از منظر عمومی پروژه عمرانی به پروژه‌ها و اقداماتی اطلاق می‌شود که شامل ساخت‌وساز است و حاصل آن آبادانی و رونق است. اما از منظر حقوقی در حقوق ایران تفاوت‌هایی بین پروژه عمرانی با غیر عمرانی وجود دارد. به استناد ماده ۴۱ قانون تأمین اجتماعی و مصوبات ۱۳۹ و ۱۴۳ شورای عالی تأمین اجتماعی و بخشنامه ۱۴ جدید درآمد سازمان تأمین اجتماعی مصوب ۱۳۸۰/۰۵/۰۶ قراردادهایی مشمول ضوابط طرح‌های عمرانی تلقی می‌گردند که دو شرط زیر را توأماً دارا باشند:

۱. قرارداد بر اساس فهرست‌بها پایه سازمان برنامه و بودجه (قراردادهای پیمانکاری) یا ضوابط تیپ

سازمان مزبور (قراردادهای مشاوره‌ای) منعقد شده باشد؛

۲. تمام یا قسمتی از بودجه عملیات از محل اعتبارات عمرانی دولت (اعتبارات عمرانی ملی،

منطقه‌ای، استانی) تأمین شده باشد.

قراردادهای غیرعمرانی نیز شامل همه قراردادهای فاقد شرایط اشاره‌شده در بخش طرح‌های عمرانی، می‌شوند. در خصوص پروژه‌های نوع اول رعایت بخشنامه شماره ۵۴/۸۴۲-۱۰۸۸/۱۰۲/۵ مورخه ۱۳۷۸/۰۳/۰۳ موضوع ابلاغ موافقت‌نامه، شرایط عمومی و شرایط خصوصی پیمان‌ها و مقررات آنها ابلاغی از سوی سازمان برنامه و بودجه برای همه دستگاه‌های دولتی و سازمان‌ها و نهادهای عمومی لازم‌الاجراست.

شرایط عمومی عبارت است از تعهدات تبعی تغییرناپذیر و عام حاکم بر پیمان. بر این اساس تعهدات و التزامات مندرج در شرایط عمومی پیمان، جنبه عام دارد که باید در تمامی قراردادهای پیمانکاری رعایت شود و اساساً هیچ‌گونه تغییری نباید در آنها ایجاد شود. به عبارت دیگر شرایط عمومی شرایطی است که اصول کلی حاکم بر پیمان را تعیین می‌کند. در حقیقت شرایط عمومی یک چارچوب کلی است که بسیاری از تکالیف، حقوق و مسئولیت‌های کارفرما و پیمانکار در آن قید شده است. طرفین عملکرد خود را در مورد اجرای یک پروژه در همان چارچوب تنظیم می‌کنند. هر نوع قرارداد پیمانکاری راجع به هر موضوع و پروژه متفاوت (البته از نوع اول) باید از آن شرایط عمومی پیروی کند. از آنجا که مفاد

شرایط عمومی، جنبه عام و کلی دارد لذا فرض بر این است که پیمانکار نظیر قانون حاکم بر پیمان، از آن مطلع است (اسماعیلی هریسی، ۱۳۸۶: ۸۶).

به استناد بند «ب» ماده ۲۱ شرایط عمومی پیمان که جزو لاینفک قراردادهای پیمانکاری و منضم به شرایط خصوص آن است، چنانچه در نتیجه اجرای پروژه‌های عمرانی و در حین عملیات پیمانکاری از اقدامات پیمانکار به اشخاص ثالث خسارتی وارد شود، شخص پیمانکار مسئول خسارت خواهد بود. بند مزبور مقرر می‌دارد: «پیمانکار در چارچوب مقررات و دستورالعمل‌های حفاظت فنی و بهداشت کار، مسئول خسارت‌های واردشده به شخص ثالث در محوطه کارگاه است و در هر حال کارفرما در این مورد هیچ نوع مسئولیتی به عهده ندارد. کارفرما و مهندسین مشاور می‌توانند در صورت مشاهده عدم رعایت دستورالعمل‌های حفاظت فنی و بهداشت کار، دستور توقف بخشی از کار را که دارای ایمنی لازم نیست تا برقراری ایمنی طبق دستورالعمل‌های یادشده صادر نمایند. در این حالت، پیمانکار حق مطالبه خسارت در اثر دستور توقف کار را ندارد. پیمانکار متعهد است که تدابیر لازم را برای جلوگیری از وارد شدن خسارت و آسیب به املاک مجاور را اتخاذ نماید، اگر در اثر سهل‌انگاری او خسارتی به املاک و تأسیسات مجاور یا محصولات آن‌ها وارد آید، پیمانکار مسئول جبران آن است». به استناد این ماده علی‌القاعده شهرداری نباید در قبال اشخاص ثالث و شهروندان محکوم به جبران خسارت شود از محل تضمین حسن انجام کار و سایر سپرده‌های پیمانکار یا حقوق پیمانکاری وی، شهرداری مکلف به پرداخت خسارت به شهروندان از حساب پیمانکار خواهد بود.

نکته حائز اهمیت در این خصوص اینکه اگرچه به استناد ماده یادشده شهرداری مسئول نیست، اما قدرت الزام‌آوری ماده مزبور برای دادگاه چقدر است؟ شرایط عمومی پیمان قانون مصوب مجلس شورای اسلامی نیست، بلکه از جمله مصوبات سازمان برنامه و بودجه است که ضمیمه همه قراردادهای پیمانکاری که یک طرف آن دولت و حاکمیت به عنوان شخص مجری و صاحب پروژه باشد، است. همان گونه که از نام آن نیز برمی‌آید از شرایط عمومی قراردادهای پیمان کاری و ضمیمه شرایط خصوصی قرارداد پیمان است؛ بنابراین این مصوبه از نظر ماهیت صرفاً به عنوان شرط و تابع قرارداد اصلی خواهد بود و طبیعی است که مفاد هر قراردادی از جمله شروط مندرج یا تابع آن صرفاً میان طرفین الزام‌آور است و مطابق اصلی نسبی بودن در برابر اشخاص ثالث قابلیت استناد نخواهد داشت.

همچنین سازمان برنامه و بودجه از جمله نهادهای قانونگذاری در کشور ما نیست و بخشنامه‌ها و به اصطلاح مصوبات این سازمان نمی‌تواند برای دادگاه‌های عمومی الزام ایجاد کند، بلکه صرفاً برای بخش‌های دولتی و پیمانکاری که به قرارداد پیمانکاری حاوی شرط ضمیمه متن (شرایط عمومی پیمان) تن داده است، الزام‌آور خواهد بود؛ بنابراین دادگاه‌ها ملزم به رعایت متن شرایط عمومی پیمان نیستند و ماده یادشده صرفاً به عنوان یک شرط، در موضوع بحث، در روابط حقوقی میان شهرداری و پیمانکار الزام‌آور است

و در ارتباط با اشخاص ثالث قابلیت استناد نخواهد داشت. همان‌طور که پیشتر نیز بیان شد، مشمولیت شرایط عمومی پیمان بر طرح‌ها و پروژه‌هایی است که از وجوه عمومی کشور استفاده می‌کنند و در نتیجه شهرداری برای اجرای طرح‌هایی که از وجوه عمومی کشور استفاده نمی‌کند، الزامی به تبعیت از بخشنامه‌های سازمان برنامه و بودجه ندارد و می‌تواند در چارچوب قوانین و مقررات از انواع روش‌های اجرایی مناسب برای اجرای طرح‌های مصوب شهری با پیش‌بینی تضامین کافی استفاده کند و قطعاً موضوع عقد در قالب ماده ۸۳ قانون مدنی قابل بررسی و خسارات احتمالی تابع قانون مسئولیت مدنی خواهد بود.

با عنایت به نکته مذکور، آیا شهرداری علی‌القاعده در برابر شهروندان در قبال خسارات وارده توسط پیمانکاران عمرانی مسئولیت مدنی دارد یا خیر؟ و اگر این‌گونه است مبنای مسئولیت مدنی این نهاد در این خصوص بر چه مبنایی استوار است؟

مطابق ماده ۳۰۷ قانون مدنی، تحقق ضمان از یکی از مجاری اتلاف و از بین بردن مستقیم یا از بین بردن غیرمستقیم (تسبیب)، غضب و استیفاست. البته به موجب ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی الزامی در تطبیق هر فعل موجب زیانبار با منابع چهارگانه ذکر شده نیست و قاعده لاضرر در فقه نیز مبتنی بر همین مفهوم است. بنابراین با توجه به ماهیت عمل پیمانکار به نظر می‌رسد تحقق ضمان شهرداری به خاطر عمل پیمانکار، به موجب غضب و استیفا منتفی است و با توجه به عدم مباشرت شهرداری در اقدام، بنابراین مسئولیت این نهاد به موجب اتلاف نیز قابلیت تحلیل ندارد؛ اما در قالب نهاد تسبیب مسئولیت شهرداری در قبال عمل پیمانکار در حالاتی و مشروط به شرایطی قابلیت تحقق دارد؛ با این توضیح که شهرداری با واگذاری عمل اجرای پروژه به پیمانکار خود به صورت ایجابی در ورود ضرر احتمالی دخالتی ندارد و چنانچه مسئولیتی برای این نهاد قابل تصور باشد، به شکل سلبی و ترک فعل قابلیت تحقق خواهد داشت. با توجه به این شکل از تحقق عمل زیان‌بار و اینکه در حقوق ایران تحقق مسئولیت مدنی عامل فعل زیانبار سلبی در قالب نهاد مسئولیت ناشی از فعل غیرقابلیت تحقق دارد، در این خصوص نیز مسئولیت شهرداری در قبال عمل پیمانکار در قالب این نهاد قابلیت تحقق خواهد داشت.

بنابراین برای تحقق مسئولیت مدنی در قالب نهاد مسئولیت ناشی از فعل غیر و در اینجا شخص پیمانکار، شهرداری باید یکی از دو وظیفه‌ای را که بر عهده داشته انجام نداده باشد: ۱. وظیفه احراز صلاحیت فنی قبل از واگذاری پروژه و ۲. وظیفه نظارت حین اجرای پروژه.

۱. احراز صلاحیت فنی پیمانکاران قبل از واگذاری پروژه: مطابق آیین‌نامه مالی شهرداری‌ها مصوب ۱۳۴۶ و اصلاحات بعدی آن که ملاک عمل شهرداری‌ها در انعقاد معاملات و برگزاری مناقصات است و همچنین آیین‌نامه معاملات شهرداری تهران مصوب ۱۳۵۵ و اصلاحات بعدی، شهرداری‌ها در انعقاد پیمان‌های خود مکلف به رعایت یک سری تشریفات و موارد فنی‌اند؛ که در واگذاری پروژه‌ها برگزاری مناقصه یکی از تشریفات لازم در این خصوص است؛ بنابراین چنانچه محرز شود که شهرداری در

واگذاری پروژه به پیمانکار تشریفات فنی و اجرایی آیین‌نامه‌ها و مقررات مذکور را رعایت نکرده است، مرتکب تقصیر شده و از این جهت امکان تحقق مسئولیت مدنی شهرداری در قبال خساراتی که در نتیجه عمل پیمانکار به شهروندان وارد می‌شود، وجود دارد.

اما نکته‌ای که باید توجه داشت اینکه رکن دوم و لازم اثبات مسئولیت مدنی شهرداری در این مورد اثبات رابطه سببیت میان تقصیر ارتكابی شهرداری در عدم احراز کامل صلاحیت فنی و رعایت مقررات و واگذاری پروژه به پیمانکار از یک طرف و خسارت وارده توسط پیمانکار به شهروندان از سوی دیگر است؛ یعنی زیان دیده باید ثابت کند که در نتیجه عدم رعایت مقررات و واگذاری کار به پیمانکار صلاحیت فنی لازم وی مورد غفلت قرار گرفته و خسارت وارده نیز در نتیجه عدم رعایت مقررات فنی توسط پیمانکار بوده است. در این صورت علاوه بر مسئولیت مدنی پیمانکار به عنوان مباشر ورود ضرر، تردیدی در مسئولیت مدنی شهرداری به عنوان مسبب وجود نخواهد داشت. البته عدم رعایت هر نوع مقررات و تشریفات مربوط به واگذاری به خودی خود موجب مسئولیت مدنی شهرداری در خصوص زیان‌های وارده توسط پیمانکار در قبال شهروندان نخواهد شد، بلکه تشریفات و مقررات باید از آن دسته از مقرراتی باشد که عدم رعایت آنها توسط شهرداری امکان وقوع زیان توسط پیمانکار را در اجرای پروژه تسهیل کرده است. برای مثال اگر مطابق تصویب گروه برگزاری مناقصات بنا بوده که پروژه موردنظر به پیمانکاران دارای درجه کیفی یک واگذار گردد و در نتیجه اجرای مناقصه پروژه بدون توجه به یک شرکت پیمانکاری درجه سه واگذار شده باشد و در نتیجه عدم رعایت کامل ترتیبات کیفی و ایمنی در حین اجرا توسط پیمانکار به شهروندان خسارت وارد شود، شهرداری نیز مسئول خواهد بود، چون میان علت وقوع خسارت توسط پیمانکار و نقص در اجرای مقررات توسط شهرداری رابطه سببیت وجود دارد؛ اما در همین مثال مذکور، چنانچه شهرداری درجه کیفی پیمانکاری را لحاظ کند، اما در میان پیمانکاران متعدد دارای درجه کیفیت یکسان، بدون توجه و با تبعیض یکی را بر دیگری برتری دهد و پروژه را به وی واگذار کند و در حین اجرا به علت قصور پیمانکار خسارتی متوجه شهروندان شود، علی‌القاعده نمی‌توان شهرداری را هم مسئول خسارت دانست. چون میان نقص در اجرای مقررات صورت گرفته توسط شهرداری و خسارت وارده توسط پیمانکار رابطه سببیت وجود ندارد، مسئولیت مدنی شهرداری منتفی خواهد بود.

نکته مهم در این خصوص این است که می‌بایست میان قصور صورت گرفته توسط شهرداری در اجرای مقررات واگذاری پروژه به پیمانکار و خسارت وارده توسط پیمانکار در اجرای پروژه رابطه سببیت برقرار باشد که در نهایت موجب مسئولیت شهرداری گردد.

۲. وظیفه نظارت حین اجرای پروژه: شخص پیمانکار در برابر کارفرما صرفاً در چارچوب تعهدات قراردادی خود مسئول است و کارفرما بر خلاف کارگر، حق دخالت در کار او را ندارد و پیمانکار نیز تحت فرمان و دستور کارفرما اقدام نمی‌کند، بلکه خود دارای استقلال در اقدام و اجرا است؛ بنابراین برخلاف

رابطه کارگری و کارفرمایی که به استناد ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی شخص کارفرما در ارتباط با زیان‌های وارده توسط کارگر در قبال اشخاص ثالث علی‌القاعده مسئول تلقی می‌شود، اما در مورد کارفرما چنین مقرره‌ای وجود ندارد. البته صرف‌نظر از ارکان و چگونگی مسئولیت مدنی کارفرما در قبال عمل زیانبار کارگر، حقوقدانان معتقدند که کارفرما به جهت اختیاری که هنگام گزینش کارگر دارد یا تکلیف نظارت مستمر بر افعال وی یا منفعتی که از کار کارگر عاید کارفرما می‌شود، مسئول در قبال زیان‌های وارده‌ی او به اشخاص ثالث خواهد بود (کاتوزیان، ۱۳۸۷، ج: ۱: ۵۳۵).

با توجه به مبنا و فلسفه مسئولیت کارفرما در قبال خسارات کارگر، می‌تواند توجیه‌کننده مسئولیت مدنی کارفرما در قبال پیمانکار نیز باشد. اگرچه در قانون مسئولیت مدنی به‌صراحت از نهاد مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر سخن گفته نشده و توجه به مواد ۷ و ۱۱ و ۱۲ آن در خصوص مسئولیت مدنی سرپرست مجبور و مسئولیت دولت در قبال کارکنان و همچنین کارفرما در ارتباط با فعل زیانبار کارگر، حقوقدانان را متوجه مفهوم این نهاد کرده است، اما هیچ دلیلی وجود ندارد که مصادیق نهاد مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر صرفاً محدود و محصور به این سه مصداق شود و در سایر مواردی نیز که عدالت مدنی اقتضا کند، می‌توان شخص را در قبال فعل دیگری مسئول تلقی کرد.

در مورد مسئولیت مدنی شهرداری در قبال اعمال زیانبار پیمانکاران خود در ارتباط با خسارات وارده به شهروندان حین اجرای پروژه‌های عمرانی نیز می‌توان به همین توجیه استناد کرد با این شرح که: اولاً؛ پیمانکار حین اجرای پروژه به نام و حساب شهرداری اقدام به فعالیت می‌نماید و سرعت و کندی کار پیمانکار در نهایت به نام و حساب شهرداری نوشته خواهد شد؛ بنابر این قاعده (من له الغنم فعليه الغرم) مقتضی است که در قبال خسارت‌های حاصله، شهرداری نیز که مالک و صاحب اصلی کار است، مسئول تلقی شود.

ثانیاً؛ به استناد ماده ۹ آیین‌نامه مالی شهرداری‌ها مصوب ۱۳۴۶ شهرداری مکلف است هنگام تنظیم و عقد پیمان معادل ۱۰ درصد از مبلغ مورد پیمان را به‌منظور حسن انجام کار از پیمانکار تضمین‌نامه بانکی یا اسناد خزانه به‌عنوان سپرده دریافت دارد. اصطلاح «حسن انجام کار» را نمی‌توان صرفاً ناظر به درستی انجام تعهدات پیمانکار در قبال شهرداری دانست، بلکه مفهوم آن عام است و می‌توان آن را به‌درستی انجام کار در قبال شهروندان و عدم ورود خسارت به ایشان نیز تعبیر کرد و نتیجه آن خواهد شد که هرگاه شهرداری در دادگاه در قبال خسارت وارده به شهروندان ناشی از فعل پیمانکار مسئول شناخته شود، می‌تواند از سهم تضمین ده درصد یادشده آن را جبران کند.

ثالثاً؛ به استناد ماده ۴۵ آیین‌نامه مالی شهرداری‌ها مصوب ۱۳۴۶ اموال شهرداری‌ها اعم از منقول و غیرمنقول بر دو نوع است؛ اموال اختصاصی و اموال عمومی. اموال اختصاصی شهرداری اموالی است که شهرداری حق تصرف مالکانه نسبت به آنها را دارد از قبیل اراضی و ابنیه و اثاث و نظایر آن و اموال

عمومی شهرداری اموالی که متعلق به عموم بوده و برای استفاده عموم اختصاص یافته است مانند معابر عمومی، خیابان‌ها، میدان‌ها، پل‌ها، گورستان‌ها، سیل برگردان، مجاری آب و فاضلاب و متعلقات آنها، انهار عمومی، اشجار اعم از اشجاری که شهرداری یا اشخاص در معابر و میدان‌ها عمومی غرس نموده باشند، چمن کاری، گل کاری امثال آن. اغلب اموالی که در نتیجه اجرای پروژه‌های عمرانی احداث می‌شود، از جمله اموال عمومی است. از طرف دیگر در ماده ۴۶ همان آیین‌نامه، حفاظت از اموال عمومی شهرداری و آماده و مهیا ساختن آن برای استفاده عموم و جلوگیری از تصرف اشخاص نسبت به آنها بر عهده شهرداری قرار داده شده است.

صرف نظر از قرارداد پیمانکاری، شهرداری به‌طور کلی وظیفه نظارت و کنترل بر اموال عمومی را ولو آنکه به دست پیمانکار برای اجرای پروژه سپرده شده باشد دارد؛ و هرگاه شهرداری از وظیفه نظارت خود تعلل کند، نتیجه بدیهی تعلل در انجام وظیفه نظارت، تحقق ضمان و مسئولیت مدنی خواهد بود. بنابراین برای تحقق ضمان شهرداری در قبال خسارات پیمانکاران به شهروندان باید میان دو حالت تفکیک قائل شد:

۳.۱.۱. پیمانکار مجری پروژه عمرانی نسبت به اموال اختصاصی شهرداری است:

در این صورت چون شهرداری به موجب قرارداد پیمان، اموال اختصاصی خود را در اختیار پیمان قرار داده است، بنابراین علی‌القاعده حق و تکلیف دخالت و نظارت در کار پیمانکار را ندارد و حقوق و تکالیف طرفین تابع شرایط پیمان است و در این حالت شهرداری مسئولیتی در قبال خسارات وارده توسط پیمانکار به اشخاص ثالث ندارد؛ مانند اینکه شهرداری ملک متعلق به خود را جهت ایجاد ساختمان مسکونی برای کارکنان خود به موجب قرارداد پیمانکاری در اختیار پیمانکار قرار دهد.

دعوی اول (در نمونه رأی به شماره دادنامه ۰۱۱۴ به تاریخ ۱۳۹۴/۰۲/۰۹ صادره از دادگاه تجدیدنظر استان تهران خواهان به طرفیت شهرداری قرچک به خواسته مطالبه خسارت طرح دعوا کرده و شرح داده است که حین رانندگی با خودرو با نخاله‌های ساختمانی ساختمان در حال احداث مجتمع رفاهی شهرداری در کنار خیابان و شن و ماسه برخورد کرده و خسارت دیده است، درحالی که شهرداری و پیمانکار مربوطه هیچ‌گونه علائم و تابلو هشداردهنده‌ای در محل نصب نکرده‌اند. کارشناس تصادفات ۵۰ درصد خواهان و ۵۰ درصد شهرداری را مقصر اعلام می‌کند. نماینده حقوقی شهرداری به قرارداد شهرداری و پیمانکار استناد می‌کند و مسئولیت را متوجه شهرداری نمی‌داند. دادگاه بدوی (شعبه دوم دادگاه قرچک) بدون اینکه نفیاً یا اثباتاً راجع به دفاعیات شهرداری نظری بدهد، طبق دادنامه شماره ۸۹-۹۳۰ مورخ ۱۳۹۳/۸/۲۸ مستنداً به ماده ۳۳۵ قانون مدنی حکم به محکومیت شهرداری به پرداخت ۵۰ درصد خسارت

صادر می‌کند. شهرداری قرچک از این حکم تجدیدنظرخواهی می‌کند و شعبه ۱۶ دادگاه تجدیدنظر استان تهران با این استدلال حکم دادگاه بدوی را نقض می‌کند: «... نظر به اینکه شهرداری با ارائه تصویر قرارداد پیمان بین شهرداری و شرکت مدعی شده است که اجرای طرح عمرانی مذکور توسط شرکت یادشده صورت گرفته است و قصور احتمالی ناشی از شرکت مذکور است لذا محکومیت شهرداری فاقد وجاهت قانونی بوده ضمن نقض دادنامه به استناد بند ۴ ماده ۸۴ قانون آیین دادرسی مدنی قرار رد دعوا به لحاظ بی‌توجهی دعوا به تجدیدنظرخواه را صادر می‌کند».

۲.۱.۳. تحلیل رأی

دعوی فوق منتهی به صدور قرار رد دعوا شده و دادگاه استدلال کرده است که دعوا متوجه شهرداری نیست. قرار رد دعوا به دلیل بی‌توجهی دعوا به خواننده در مواردی صادر می‌شود که ادعای خواهان بر فرض صحت هیچ ارتباطی به خواننده نداشته باشد. رد دعوا به استناد عدم توجه دعوا به شهرداری این معنا را می‌رساند که دادگاه بر اساس قرارداد تنظیمی میان شهرداری و پیمانکار شهرداری را به هیچ وجه پاسخگو و مسئول قلمداد نکرده و به همین دلیل وارد ماهیت دعوا نشده است. از عدم ورود دادگاه به ماهیت دعوا استنباط می‌شود که تقصیر شهرداری در ورود خسارت ذی‌مدخل نیست.

۲.۳. پیمانکار مجری پروژه عمرانی نسبت به اموال عمومی شهرداری است:

مانند اینکه شهرداری احداث یک پارک یا مترو را به پیمانکار واگذار کند. در این صورت نیز اگرچه قرارداد پیمان تابع شرایط عمومی و خصوص پیمان است، لکن چون مال موضوع پیمان از جمله اموال عمومی است شهرداری علاوه بر حقوق و تکالیف قراردادی کارفرما، به موجب ماده ۴۶ آیین‌نامه یادشده تکلیف قانونی در خصوص نظارت بر مال موضوع عقد پیمان را دارد؛ بنابراین چنانچه در صورت تعلل و قصور شهرداری در انجام وظیفه یادشده خسارتی از جانب پیمانکار به شهروندان وارد شود، شهرداری در انجام وظیفه یادشده خسارتی از جانب پیمانکار به شهروندان وارد شود، شهرداری هم مسئول خواهد بود. البته وظیفه نظارت یادشده را نباید با حق دخالت در وظایف اجرایی پیمانکار خلط کرد. شهرداری در این حالت هم مانند حالت قبل، حق دخالت در وظایف اجرایی پیمانکار را ندارد، بلکه صرفاً تکلیف نظارت او محدود به انجام تکلیف حفظ اموال عمومی مذکور در ماده ۴۶ است؛ مانند اینکه پیمانکار در احداث گودال برای عبور خط مترو در محدوده تجهیزات اداره گاز دقت لازم را ننموده و شهرداری نیز نظارت نکرده باشد و در نتیجه نشت و انفجار به اموال شهروندان خسارت وارد شود که در این صورت شهرداری هم مسئول است؛ اما چنانچه پیمانکار در استفاده از وسایل و تجهیزات شخصی خود رعایت مقررات را ننموده و به شهروندان خساراتی وارد آید، چون شهرداری در این حالت با تکلیف نظارتی مواجه نبوده تبعاً مسئولیتی نیز نخواهد داشت.

دعوی اول) در نمونه رأیی که از شعبه ۱۵ در تاریخ ۱۳۹۱/۱۲/۲۷ به شماره ۹۱۰۹۹۷۰۲۲۱۵۰۱۶۸۳ دادگاه تجدیدنظر استان تهران در خصوص دعوی خسارت زیان دیده در اثر اجرای عملیات عمرانی شهرداری توسط پیمانکار صادر شده و به موجب آن شهرداری مسئول شناخته شده است؛ آمده است: «در آن بخش که تجدیدنظرخواهان محکوم به پرداخت خسارات وارده به اتومبیل تجدیدنظر خوانده در اثر برخورد با موانع موجود در خیابان با احتساب خسارت دادرسی در حق تجدیدنظر خوانده شده، متضمن علل و جهاتی که نقض دادنامه را ایجاب نماید، نبوده و خدشه‌ای به رأی وارد نیست؛ زیرا برخلاف دفاعیات نماینده تجدیدنظرخواهان متولی انجام عملیات عمرانی در سطح شهر، شهرداری است و سپردن عملیات مذکور به شرکت‌های پیمان کاری رافع مسئولیت شهرداری نسبت به شهروندان نیست و اگر قصور از ناحیه پیمانکاران در ارتباط با قرارداد با شهرداری صورت گرفته باشد مطابق شرایط قرارداد پاسخگو به شهرداری خواهد بود که منصرف از موضوع پرونده است.»

دعوی دوم) در رأی صادره از شعبه ۱۶۰۸ مجتمع قضایی امور تهران در تاریخ ۱۳۷۸/۰۵/۲۸ به شماره دادنامه ۷۸/۳۰۶۶۰، مسئولیت تضامنی شهرداری و پیمانکار در صورت وقوع حوادث را پذیرفته است و قاضی در خصوص استدلال و توجیه بیان کرده که «توجهاً به تحقیقات به عمل آمده پیمانکار حسب اعلام و ارائه قرارداد مسئول جبران خسارت اعلام شده و دلایل قانع کننده‌ای برای رفع مسئولیت شهرداری اقامه ننموده‌اند، به نظر دادگاه سببیت متضامناً متوجه شهرداری و پیمانکار یادشده می‌باشد.»

۳.۲.۱. تحلیل آرا

در حکم دعوی اول شهرداری مسئول خطاهای پیمانکار است و در واقع دادگاه صادرکننده حکم مصادیق مسؤولیت ناشی از فعل غیر را افزایش داده است. پس اگر ثالث دعوی خود را فقط علیه شهرداری طرح کند، این دعوا مسموع است و شهرداری باید صرف نظر از نقش و میزان تقصیر پیمانکار خسارات ثالث را جبران کند. در مقابل ثالث، کلیه اعمال پیمانکار در حکم اعمال شهرداری است و قرارداد شهرداری و پیمانکار در برابر ثالث زیان دیده قابل استناد نیست و شهرداری صرفاً بعد از جبران زیان می‌تواند به پیمانکار مراجعه کند.

حکم دعوی دوم از این حیث که شهرداری و پیمانکار را در عرض هم دانسته و هر کدام را به اندازه تقصیرش مسئول قلمداد کرده است، ناموجه به نظر می‌رسد. به نظر می‌رسد که دادگاه قضیه را در پرتو اصل شخصی بودن مسؤولیت مدنی تحلیل کرده است (یزدانیان، ۱۳۹۵: ۲۷). به موجب اصل شخصی بودن مسؤولیت مدنی هر شخص فقط مسئول خطاهای خودش است و در برابر خطاهای دیگران هیچ مسؤولیتی ندارد (کاتوزیان، ۱۳۷۸: ۵۳۴). با اجرای این اصل کارفرما (شهرداری) فقط و صرفاً تا حدی مسئول است که خطایش در تحقق خسارت نقش داشته است. این در حالی است که شهرداری پیمانکار

را انتخاب کرده و بر او اقتدار دارد و رابطه شهرداری و پیمانکارش رابطه دو شخص بیگانه نیست. شهرداری بر پیمانکار نظارت دارد (دیلمی و قلی‌زاده، ۱۳۹۹: ۷۳۹). پیمانکار در حال انجام پروژه‌ای است که بخشی از تکالیف قانونی شهرداری است و پیمانکار در انجام پروژه جانشین شهرداری است و اگر پیمانکار پروژه را به انجام برساند، به معنای آن است که شهرداری تکلیف قانونی خودش را انجام داده و اگر پیمانکار پروژه را انجام ندهد، شهرداری تکالیف قانونی خودش را به انجام نرسانده است.

۳.۳. مسئولیت مدنی شهرداری نسبت به خسارت وارده توسط پیمانکار مراقبتی به شهروندان

این دسته از پیمانکاران وظایف نظارت و مراقبت شهرداری در خصوص برخی پروژه‌ها را به موجب قرارداد پیمانکاری بر عهده می‌گیرند. اگرچه در قانون، پیمانکاران از نظر ماهیت عمل واگذار شده به ایشان تقسیم‌بندی نشده‌اند، اما در خصوص پیمانکاران طرف قرارداد با شهرداری و به‌طور کلی دولت می‌توان چنین تقسیم‌بندی را قائل شد. در هر حال موضوع فعالیت این پیمانکاران انجام وظایف مراقبت و نظارتی است که ابتدائاً بر عهده شهرداری قرار دارد؛ مانند اینکه شهرداری وظیفه نگهداری و مراقبت از پارک یا محوطه فضای سبز را به یک شرکت در قالب قرارداد پیمانکاری واگذار نماید. در این صورت چنانچه در نتیجه تعلل یا تقصیر پیمانکار در انجام وظیفه نظارت خسارتی به‌بار آید، مسئولیت مدنی شهرداری چگونه است؟ مانند اینکه شهرداری وظیفه نظارت بر بوستانی را به یک شرکت پیمانکاری واگذار کرده و در نتیجه عدم نظارت دقیق حین استفاده بر اثر ورود اطفال به محوطه آبشار و اتصال برق ناشی از عدم مراقبت، به اطفال خسارتی وارد آید. در این صورت مسئولیت شهرداری چگونه است؟ آیا چون به موجب قرارداد، کار به ثالث واگذار شده است شهرداری می‌تواند برای عدم مسئولیت خود به شرایط خصوصی یا عمومی قرارداد پیمان استناد کند؟

به نظر می‌رسد اعطای وظیفه نظارت به پیمانکار در قالب قرارداد پیمان نمی‌تواند رافع مسئولیت مدنی در برابر خسارات وارده به اشخاص ثالث باشد، چون اگرچه همه وظایفی که پیمانکاران بر عهده می‌گیرند ابتدائاً جزء وظایف شهرداری است که آن را به پیمانکار واگذار می‌کند، اما اقتضای وظایف نظارتی و خصوصیات ذاتی این نوع از تکالیف اقتضا می‌کند که حتی در مواردی که قانون امکان واگذاری آن را به اشخاص ثالث تجویز کرده است، باز هم شهرداری به عنوان عامل اصلی انجام وظیفه در برابر اشخاص ثالث مسئولیت داشته باشد. برای مثال اگر شهرداری وظیفه نگهداری و مراقبت از پارکی را به پیمانکار واگذار کرد و در نتیجه مسامحه پیمانکار و اتصال برق حوضچه پارک موجب ورود خسارت به اشخاص ثالث شد، شهرداری نمی‌تواند به موجب شرایط عمومی یا خصوصی پیمان خود را از مسئولیت مدنی معاف بداند. چون اموال موضوع نظارت از جمله اموال عمومی و مورد استفاده همه شهروندان و در اختیار

شهرداری است و اعتماد شهروندان به نهاد حاکمیتی موجب اقبال شهروندان به استفاده از این نوع فضاها است؛ بنابراین واگذاری این وظایف به اشخاص پیمانکار نمی‌تواند رافع مسئولیت شهرداری نیز باشد.

به عبارت دیگر ماهیت عمل پیمانکار مراقبتی در قالب نهاد نمایندگی قابلیت تحلیل دارد و شخص پیمانکار به نوعی نماینده شهرداری در اجرای وظایف مراقبتی محوله است. بنابراین علی‌القاعده همان گونه که انجام وظایف یادشده موجب بری شدن شهرداری و در حکم انجام وظایف قانونی توسط شخص شهرداری است، ورود خسارت توسط پیمانکار به اشخاص ثالث در اجرای این وظایف نیز موجب تحقق مسئولیت مدنی شهرداری و در حکم ورود خسارت مستقیم از سوی این نهاد به اشخاص ثالث است. البته به نظر ما مسئولیت مدنی شهرداری در این فرض با مسئولیت مدنی این نهاد در حالت قبل از نظر شیوه متفاوت است. در حالت قبل مسئولیت مدنی شهرداری از نوع مسئولیت پیمانکار و فرع بر آن بود. درحالی که در این حالت مسئولیت شهرداری اصلی و ناشی از فعل خود است، حتی در فرضی که پیمانکار به دلیلی از مسئولیت مبرا باشد، بازهم موجب معافی شهرداری از مسئولیت مدنی نخواهد شد.

دعوی اول) رأی که از شعبه ۸۱ دادگاه استان تهران در تاریخ ۱۳۹۱/۰۶/۲۵ به شماره دادنامه ۹۱۰۹۹۷۰۲۳۳۱۰۰۸۰ صادر شده است؛ مسئولیت شهرداری نسبت به خسارات وارده به شهروندان در اثر سقوط درختان بر روی خودرو با وجود واگذاری حفظ و نگهداری فضای سبز شهری به پیمانکار محرز شده و در متن رأی چنین استدلال شده است:

«نظر به اینکه شهرداری بر اساس لایحه قانونی حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها مسئول حفظ و نگهداری از اشجار در محدوده شهر می‌باشد و در صورتی که بر اثر عدم حفظ و نگهداری موجب ورود خسارت به اشخاص یا اموال گردد، باید خسارت وارده را جبران نماید».

دعوی دوم) این نمونه رأی در شعبه ۶۱ دادگاه تجدیدنظر استان تهران در تاریخ ۱۳۹۲/۱۱/۲۱ به شماره ۹۲۰۹۹۷۲۱۳۰۶۰۱۲۵۱ با دعوی خطر زیان دیده آگاه به خطر وقوع خطر صادر شده است که موجب آن زیان دیده استحقاق دریافت خسارت نبوده است.

«دادگاه با بررسی محتویات و مستندات پرونده و مطالعه لوایح ابرازی از ناحیه طرفین نظر به اینکه حسب اظهارات خواهان نخستین و گواهی گواهان، نامبرده نسبت به این موضوع که شاخه درخت کنار خیابان در آستانه سقوط می‌باشد. آگاه بوده است و با این وصف خودرو خود را در کنار آن متوقف کرده است و با اقدام خود برحسب ضرر و زیان خود شده است لذا استحقاق اخذ خسارت ندارد...» و در نهایت رأی به بی حقی خواهان و برائت شهرداری صادر شده است.

۱.۳.۳. تحلیل آرا

حکم دعوی اول مستند به تبصره ماده ۵ قانون حفظ و گسترش فضای سبز و جلوگیری از قطع بی‌رویه

درخت مصوب ۱۳۵۲/۰۵/۱۱ «...حفاظت...درختان معابر و میدان‌ها و پارک‌های عمومی از اهم وظایف شهرداری‌ها است...» شهرداری نه تنها مکلف به محافظت درختان از درختان گزند شهروندان است، بلکه مکلف به آگاهی کامل از وضعیت درختان نیز هست و اثبات خلاف آن به معنای ترک وظیفه و تقصیر شهرداری خواهد بود. استدلال این دادگاه آن است که چون مسئولیت نگهداری فضای سبز حسب قانون با شهرداری است، هرگونه خسارتی که در راستای انجام این وظایف از سوی پیمانکار شهرداری به ثالث وارد می‌شود مثل آن است که از سوی خود شهرداری وارد شده باشد و در هر صورت شهرداری باید خسارت زیان‌دیده را جبران کند و واگذاری انجام وظایف قانونی به پیمانکار و یا درج عدم مسئولیت نافی مسئولیت مدنی شهرداری در مقابل زیان‌دیده نیست.

در دعوی دوم هرچند قصور شهرداری در نگهداری فضای سبز محرز است، ولی دادگاه به دلیل فقدان رابطه سببیت جهت تحقق مسئولیت و نظر به اینکه فرد زیان‌دیده حرمت مال خود را نادیده گرفته، ورود خسارت از سوی شهرداری را منتفی دانسته است. بنابراین هرگاه شخصی با توجه و آگاهی عملی را انجام دهد که موجب ورود ضرر گردد، شهرداری مسئول خسارات نخواهد بود و رویه قضایی استثنائات وارده در مسئولیت مدنی شهرداری‌ها را نیز مورد مقبول دانسته است.

۴.۳. مسئولیت مدنی شهرداری نسبت به خسارات وارده توسط پیمانکار بهره‌بردار به شهروندان

پیمانکار بهره‌بردار کسی است که شهرداری در قبال مبلغ معین یا درصدی از درآمد مستمر، بهره‌برداری و انتفاع مالی از پروژه‌ها احداث شده را در مدت معین به وی واگذار می‌کند؛ مانند اینکه بهره‌برداری از پارکینگ عمومی و اداره آن را در قبال استفاده شهروندان به یک شرکت خصوصی واگذار کند یا اینکه مدیریت روزانه خط خاصی از مترو را به پیمانکار در قبال مبلغ معین واگذار نماید. در این صورت چنانچه خسارتی از جانب پیمانکار و در نتیجه اجرای عقد پیمان یادشده وارد گردد، مسئولیت مدنی شهرداری چگونه است و آیا شهرداری مسئولیت مدنی دارد یا خیر؟

در این صورت نیز به نظر می‌رسد شهرداری در قبال اشخاص ثالث مسئولیت دارد و مسئولیت مدنی او نیز از نوع اصلی و در عرض مسئولیت پیمانکار است. چون شهرداری در این نوع از قرارداد پیمانکاری دارای نفع مستقیم مالی از اعمال پیمانکار است. بنابراین به موجب قاعده «من له الغنم فلیه الغم» باید در برابر خسارات حاصله از آن نیز مسئولیت داشته باشد. با نگاه واقع‌بینانه باید گفت اساساً قرارداد یادشده در قالب قراردادهای مرسوم پیمانکاری قابلیت تطبیق ندارد و به نوعی قرارداد فروش خدمت یا اجاره تلقی می‌شود و اعمال شخص پیمانکار یا به عبارت بهتر، بهره‌بردار، نافی مسئولیت شهرداری به عنوان مالک اصلی و همین‌طور منتفع از قرارداد نیست و چگونه می‌توان شهرداری را که در اجرای قرارداد نفع مستقیم

دارد از مسئولیت خسارات ناشی از اجرای آن در مقابل اشخاص ثالث بری دانست؛ بنابراین شهرداری مسئول است و نوع مسئولیت این نهاد نیز اصلی و اگرچه از باب تسبیب و در عرض پیمانکار است. دعوی اول) در دادنامه صادره به شماره ۹۶۰۹۹۷۴۱۱۴۰۰۱۱۳۹ از شعبه ۱۱۷ دادگاه شهر تبریز، دادگاه با توجه به دفاعیات نماینده حقوقی شهرداری مبنی واگذاری مجموعه لونا پارک ائل گولی به بخش خصوصی و بهره‌بردار و متعاقب آن انتقال تمامی منافع و مسئولیت‌های موضوع قرارداد به بهره‌بردار و اینکه تقصیر شهردار در بابت عدم نظارت در این حادثه جزو علل و اسباب حادثه محسوب نیست، رأی به مسئولیت پیمانکار شهرداری در جبران خسارت صادر کرده است.

دعوی دوم) رأی صادره از شعبه ۱۱ دادگاه استان آذربایجان شرقی در تاریخ ۱۳۹۴/۱۰/۱۹ به شماره دادنامه ۹۴۰۹۹۷۴۱۱۳۴۰۰۷۲۵ صادر شده است؛ مسئولیت شهرداری نسبت به خسارت وارده به اثر خودرو با آهن در پارکینگ عمومی شهرداری با وجود واگذاری نگهداری و بهره‌برداری از مکان مذکور به بهره‌بردار محرز شده و در متن رأی چنین استدلال شده است: «نظر به اینکه شهرداری به‌عنوان کارفرما مسئولیت نظارت بر عملکرد پیمانکار، مسئولیت مستقیم رعایت و نظارت بر مقررات حفاظتی و بهداشتی نیز بر عهده شهرداری می‌باشد. بنابراین به استناد مواد ۲۱ قانون مسئولیت مدنی و ماده ۳۲۸ قانون مدنی و مواد ۱۹۸ و ۵۱۵ قانون آیین دادرسی مدنی حکم بر محکومیت خوانده شهرداری به پرداخت خسارت در حق خواهان صادر می‌نماید».

۱.۴.۳. تحلیل آرا

اگر شخصی بر اعمال و فعالیت‌های شخص دیگری کنترل و نظارت داشته باشد، مسئول اعمال فرد تحت کنترل خواهد بود (یزدانیان، ۱۳۹۱: ۳۶). در حقوق جدید مسئولیت مدنی میان اقتدار و مسئولیت برقرار شده است؛ شخص مقتدر مسئول اعمال شخص تحت اقتدار است، البته باید توجه داشت مسئولیت مقتدر در برابر اعمال شخص تحت اقتدار مشروط به شرایطی است: نخست اینکه می‌بایست بین دو شخص رابطه تبعیت وجود داشته باشد. منظور از رابطه تبعیت این است که تابع تحت نظارت و کنترل متبوع قرار داشته باشد. دوم اینکه مسئولیت متبوع در قبال تابع فقط در مورد اعمال زیانباری است که تابع هنگام انجام وظیفه یا به سبب آن وارد کرده باشد. سوم اینکه متبوع فقط وقتی ضامن تابع است که تابع مرتکب فعل زیانبار شده باشد. به دیگر بیان مسئولیت متبوع فرع بر انتساب خسارت به عمل تابع است (یزدانیان، ۱۳۹۱: ۴۵).

دادگاه‌های صادرکننده آرای مذکور مبنایی به دست نداده‌اند جز اینکه گفته‌اند واگذاری پروژه به پیمانکار رافع مسئولیت شهرداری نیست. به نظر می‌رسد از ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی و برخی مقررات پراکنده دیگر می‌توان اصل مسئولیت متبوع ناشی از فعل تابع را توجیه حقوقی کرد.

۴. نتیجه

تعدد مثال‌ها و دعاوی مطروحه بیانگر آن است که مسئولیت مدنی هنوز قلمروهای ناشناخته‌ی فراوان دارد؛ گاه این نویسندگان حقوقی‌اند که نخستین گام‌ها را برای شناخت گستره‌های تازه برمی‌دارند، گاه نیز، دادرسان به بهانه تعیین و تکلیف یک پرونده چنین فرصتی را می‌یابند.

موضوعی که واجب است به آن پرداخت شود، لزوم اثبات عنصر تقصیر است و باید تکلیف شهرداری در اثبات عنصر تقصیر حوادثی که انجام امور بر عهده پیمانکار است، مشخص و با نظریه دادگاه‌ها و رویه قضایی مقایسه شود.

رویه قضایی ایران در پرونده‌های مطروحه با عنوان مسئولیت مدنی شهرداری‌ها بیشتر با رویکرد حقوق خصوصی است و با شهرداری همانند اشخاص خصوصی نگاه می‌کند. فارغ از آرای مستثنای صادرشده از سوی دادگاه‌ها در خصوص جبران خسارات وارده به ثالث در قراردادهای واگذارشده سه نظریه وجود دارد:

۱. اگر محرز شود پیمانکار طبق مفاد قرارداد تعهد بر جبران خسارت داشته، دادگاه نمی‌تواند شهرداری را به پرداخت خسارت محکوم کند و چنانچه دعوا فقط به طرفیت شهرداری مطرح شده باشد، باید به استناد ماده ۱۳۵ ق.آ.دم قرار رد دعوا صادر کند و شهرداری می‌بایستی تا پایان اولین جلسه رسیدگی درخواست جلب ثالث داده و پیمانکار را متوجه دعوا قرار دهد و حتی اگر نتواند در اولین جلسه دلایل جلب ثالث را ارائه کند، می‌تواند به استناد ماده ۹۰ ق.آ.دم درخواست صدور قرار رد دعوا درخواست کند.

۲. شهرداری و پیمانکار در برابر ثالث به‌طور مشترک مسئول‌اند، به این معنا که هر کس به نسبت درجه تقصیر یا تأثیرش باید جبران بخشی از خسارت ثالث را بر عهده بگیرد. این نظر قرارداد میان شهرداری و پیمانکار را در مقابل ثالث قابل استناد نمی‌داند. به‌جای آن در این نظر اصل شخصی بودن مسئولیت اجرا می‌شود.

۳. زیان‌دیده می‌تواند خسارت خود را از شهرداری مطالبه کند و شهرداری نیز طبق قراردادی که با پیمانکار دخیل در موضوع دارد، بابت خسارتی که پرداخت کرده می‌تواند به پیمانکار رجوع و در صورت ضرورت طرح دعوا کند؛ زیرا رابطه حقوق شهرداری با پیمانکار خود بر اساس آثار نسبی قراردادهای، نسبت به طرفین قرارداد نافذ و معتبر است.

ظاهراً نظریه سوم مقبول‌تر است و در احکام صادره آن را ملاک عمل قرار می‌دهند و شهرداری‌ها را مسئول جبران تمامی خسارات وارده به شهروندان در انجام وظایف و تکالیفی قانونی می‌دانند در آن صورت اثبات عنصر تقصیر را منتفی است، ولو موارد کار به پیمانکار واگذارشده و قصور از طرف ابواب جمعی پیمانکار باشد.

منابع

۱. فارسی

الف) کتاب‌ها

۱. اسماعیلی هریسی، ابراهیم (۱۳۸۶) مبانی حقوق پیمان. چ ششم، تهران: جاودانه، جنگل.
۲. ابوالحمد، عبدالحمید، (۱۳۷۵). مسئولیت مدنی دولت، تحولات حقوق خصوصی. چ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳. احمد ادريس، عوض و فیض، علیرضا (۱۳۸۳). دیه. چ سوم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،
۴. باقری سجیرانی، رضوان (۱۳۹۷). مسئولیت مدنی و کیفری شهرداری‌ها. چ اول، تهران: جنگل.
۵. باریکلو، علیرضا (۱۳۹۲). مسئولیت مدنی. چ چهاردهم، تهران: میزان.
۶. بجنوردی، محمدحسن (۱۳۷۹). القواعد الفقهیه. ترجمه حمید کاویانی‌فر، چ اول، قم: حقوق پویا.
۷. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۰). ترمینولوژی حقوق. چ یازدهم، تهران: کتابخانه گنج دانش.
۸. جعفری تبریزی، محمدتقی (۱۳۷۷). رسایل فقهی. چ اول، تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار استاد علامه محمدتقی جعفری،
۹. حسن، عباس (۱۳۹۳). النحو/الوافی. ترجمه فاطمه طباطبائی مزرعه نو، ج ۴، چ سوم، قم: دارالمعارف.
۱۰. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. ج ۲، چ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. دالوند، فضل‌الله (۱۳۸۶). تقسیم مسئولیت مدنی. چ اول، اصفهان: دادیار.
۱۲. داراب‌پور، محراب (۱۳۸۷). مسئولیت خارج از قرارداد-پرداخت خسارت-استرداد عین و امتیازات. چ اول، تهران: مجد.
۱۳. زرگوش، مشتاق (۱۳۸۹). مسئولیت مدنی دولت-قواعد عمومی. چ اول، تهران: میزان.
۱۴. زرگوش، مشتاق (۱۳۹۲). مسئولیت مدنی دولت و کارکنان آن-قواعد اختصاصی. چ اول، تهران: جاودانه.
۱۵. شهید ثانی (۱۳۸۰). تحریر الروضه فی شرح اللمعه الدمشقیه. ترجمه علیرضا امینی. ج ۲، چ هشتم، تهران: سمت.
۱۶. شمس‌الدین، مهدی (۱۳۶۹). نظام حکومت و مدیریت در اسلام. ترجمه مرتضی آیت‌الله‌زاده، چ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۷. صفایی، سید حسین و رحیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۹). مسئولیت مدنی. چ اول، تهران: سمت.
۱۸. صفار، محمدجواد (۱۳۹۰). شخصیت حقوقی. چ اول، تهران: بهنامی.
۱۹. طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۸۱). حقوق/داری. چ هفتم، تهران: سمت.
۲۰. عمید، حسن (۱۳۷۵). فرهنگ عمید. ج ۱، چ یازدهم، تهران: جاویدان.
۲۱. قاسم‌زاده، سید مرتضی (۱۳۸۷). مبانی مسئولیت مدنی. چ پنجم، تهران: میزان.
۲۲. کامیار، غلامرضا (۱۳۹۳). حقوق شهری و شهرداری. چ ششم، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
۲۳. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۷). مسئولیت مدنی. ج ۱، چ هشتم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۲۴. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۶). مبانی حقوق عمومی. چ سوم، تهران: میزان.
۲۵. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۷). الزام‌های خارج از قرارداد. ج ۱، چ هشتم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۶. کاتوزیان، ناصر (۱۳۶۹). مسئولیت مدنی-ضمان قهری. چ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۷. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷). دوره مقدماتی حقوق مدنی (وقایع حقوقی). چ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۸. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۸). عقود معین. ج ۴، چ سوم، تهران: نشر شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا.
۲۹. میرداداشی، سید مهدی (۱۳۹۳). مسئولیت مدنی مؤسسات عمومی در حقوق ایران و مصر. چ اول، قم دانشگاه مفید.
۳۰. میرشکاری، عباس (۱۳۹۳). در پیشگاه قاضی-تحلیل رویه قضایی در زمینه مسئولیت مدنی. چ اول، تهران: جاودانه- جنگل.
۳۱. ملکوتی، رسول (۱۳۹۶). مسئولیت مدنی دولت. چ اول، تهران: مجد.
۳۲. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۱). فلسفه اخلاق، تحقیق و نگارش احمد حسین شریفی. چ اول، تهران: چاپ و نشر بین‌المللی.
۳۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ق). قواعد الفقهیه. ج ۱، چ سوم، قم انتشارات مدرسه الامام علی ابن ابیطالب.
۳۴. معین، محمد (۱۳۸۴). فرهنگ فارسی. چ سوم، تهران: امیرکبیر.
۳۵. مونتسکیو، شارل دو (۱۳۶۲). روح القوانين. ترجمه علی اکبر مهتدی، چ هشتم، تهران: امیرکبیر.
۳۶. محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۷۶). قواعد فقه. ج ۲، چ دوازدهم، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۳۷. موسی‌زاده، رضا (۱۳۷۸). حقوق اداری، چ اول، تهران: میزان.
۳۸. نجفی، محمدحسن (۱۳۹۴). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. ترجمه اکبر نایب‌زاده، تهران: خرسندی.
۳۹. وحدانی، محمدامین (۱۳۹۴). مسئولیت مدنی شهرداری در طرح تملک. چ اول، تهران: مجد.
۴۰. یزدانیان، علیرضا (۱۳۹۵). قواعد عمومی مسئولیت مدنی. ج ۱، ۲ و ۳، چ اول، تهران: میزان.

(ب) مقالات

۴۱. خانی، محمد (۱۳۸۷). مسئولیت مدنی دولت. مجله وکالت، ۳۵ و ۳۶، ۳۶-۴۱.
۴۲. صباح مشهدی، حمید (۱۳۸۵). بررسی و تبیین قاعده تحذیر یا هشدار. مجله دادرسی، ۶۰، ۱۳-۱۹.
۴۳. غیاثی، عبدالحمید (۱۳۱۷). مسئولیت مدنی. مجله مجموعه حقوقی، ۱۳، ۳۷۱-۳۷۳.
۴۴. دیلمی، احمد و قلیزاده، فرج محمد (۱۳۹۹). ضمان ناشی از عدم نظارت شهرداری بر اماکن و معابر عمومی، پژوهش‌های فقهی، ۱۶(۴)، ۷۳۵-۷۵۶.
۴۵. نصریان، داوود و نصریان، ناهید (۱۴۰۱). مسئولیت مدنی شهرداری ناشی از خطای پیمانکار. دوفصلنامه نقد و تحلیل آرای قضایی، ۱(۲)، ۵۸۵-۶۰۷.
۴۶. یزدانیان، علیرضا (۱۳۹۱). نظریه عمومی مسئولیت مدنی مطبوع ناشی از عمل تابع در حقوق فرانسه و طرح آن در حقوق ایران. مجله حقوقی دادگستری، ۷۶(۷۷)، ۳۵-۶۸.

ج) پایان‌نامه‌ها

۴۷. بهروزی، ابوذر (۱۳۸۵). قاعده احسان و تأثیر آن بر مسئولیت مدنی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
۴۸. ترک، مه‌ری (۱۳۹۰). اصول حقوقی حاکم بر قوانین و مقررات شهرسازی در ایران و انگلیس و آمریکا. پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه شهید بهشتی.

د) اسناد

۴۹. قانون مدنی
۵۰. قانون مسئولیت مدنی
۵۱. قانون شهرداری‌ها
۵۲. قانون حفظ و گسترش فضای سبز و جلوگیری از قطع بی‌رویه درختان.

۲. عربی

۱. حسن، عباس (۱۳۹۸). *النحو الوافی*، ج ۴، مصر، چ سوم، قم: دارالمعارف.
۲. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ق). *القواعد الفقهیه*. ج ۲، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب.

۳. انگلیسی

A) Books

1. Phillips, O. (1960). *A First Book of English Law*. Fourth Edition, Sweet & Maxwell.
2. Stewart, G., & Burgess R., (1996). *Collins Dictionary of Law*. HarperCollins Publishers.
3. Williams, G. (1982). *Learning the Law*. Eleventh Edition, Stevens.